

УДК 81'242.2+81'27

Перемикання кодів: основні напрями соціолінгвістичних досліджень

Брага І. І.

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка,
м. Суми, Україна

Стаття присвячена аналізу важливої для сучасної соціолінгвістики проблеми перемикання кодів у ситуації білінгвізму. Характеризуючи основні аспекти вивчення перемикання кодів, автор концентрує увагу на з'ясуванні сутності досліджуваного феномена, розмежуванні його від суміжних явищ (змішування кодів, запозичення).

Ключові слова: соціолінгвістика, білінгвізм, перемикання кодів, змішування кодів, запозичення.

Актуальність. Останні десятиліття ознаменувалися появою багатьох напрямів у соціолінгвістиці, серед яких нашу увагу привернула проблема перемикання мовних кодів, що стала особливо актуальною після утворення нових незалежних держав на пострадянському просторі та зміною статусу мов, які функціонують на території цих держав.

Метою нашого дослідження є аналіз досліджень перемикання мовних кодів (кодів перемикань) у сучасній соціолінгвістиці.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:** 1) схарактеризувати основні напрями дослідження перемикання кодів у сучасній соціолінгвістиці; 2) з'ясувати різні підходи до визначення сутності терміна «перемикання кодів» і простежити еволюцію поглядів на це явище; 3) здійснити спробу розмежувати поняття «перемикання кодів», «змішування кодів», «запозичення», встановивши їхні диференційні ознаки.

Кодом у соціолінгвістиці прийнято називати будь-яке мовне утворення (природна/штучна мова, система жестів тощо), яка функціонує як засіб комунікації, а субкодом – будь-які різновиди коду меншого обсягу, з вужчою сферою використання, меншим набором функцій, ніж у єдиного коду. Ці терміни – код і субкод – слугують для демонстрації ієрархічності відношень між мовними утвореннями (ідіомами) у межах національної мови. Сукупність мовних кодів і субкодів, які використовуються в певній мовній спільноті та перебувають у відношеннях функціонального доповнення (кожен код/субкод має свої функції, що здебільшого не пересікаються з функціями інших кодів/субкодів), утворює соціально-комунікативну систему цієї спільноти (термін О.Д. Швейцера) [1, с. 24; 6, с. 375; 8, с. 88–89].

В умовах монологізму кодом вважають певну мову, а субкодом – соціально-стилістичні варіанти цієї мови (територіальні діалекти, соціальні або професійні жаргони, міське просторіччя тощо). При білінгвізмі індивіди володіють двома і більше мовами (кодами) і в межах окремого висловлення можуть поперемінно їх використовувати [2, с. 170].

В англомовній соціолінгвістиці явище перемикання кодів (code-switching) почали вивчати з 1970-х років ХХ ст. Одними з перших цією проблемою почали займатися У. Лабов, Дж. Гамперц.

У сучасній соціолінгвістиці сформувалося декілька напрямів дослідження проблеми перемикання кодів (далі – ПК) в певній комунікативній ситуації. Найбільш пріоритетними напрямами є: 1) соціологічний: дослідження впливу соціодемографічних, соціокомунікативних та інших чинників (*domain*, у розумінні Дж. Фішмана, як сукупність певних ознак (наприклад, місце, тема, учасники комунікації), тобто такий соціальний контекст, де надається перевага певному коду/субкоду) на особливості ПК (У. Лабов, Дж. Гамперц та їх послідовники); 2) психолінгвістичний (соціально-психологічний): виявлення певних повторюваних зразків, моделей, що здатні описати, як білінгв отримує, акумулює, перетворює і передає лінгвістичну інформацію з різних мовних систем (наприклад, К. Майерс-Скоттон – «matrix language frame model») [10, с. 151]; 3) культурно-антропологічний: вивчення кожного акту мовного вибору як значущого засобу вираження і усвідомлення цінностей певної соціокультурної групи, певної культури в цілому (наприклад, С. Гел); 4) власне лінгвістичний: дослідження того, чи підпорядковується процес перемикання кодів певним правилам і якщо так, то наскільки вони універсальні та обов'язкові (Ш. Поплак, К. Майерс-Скоттон, П. Майскен). Детальніше про напрями дослідження див.: [10; 4, с. 100–109; 7].

Так чи інакше представники названих напрямів вимушені щоразу визначатися з окремими питаннями, серед яких ми виділили найсуттєвіші.

Проблема визначення. Мовознавці по-різному трактують ПК. У широкому розумінні ПК розуміють як поперемінне використання білінгвом елементів двох і більше мов у межах одного комунікативного акту. Більшість дослідників дотримуються думки, що ПК – це «перехід мовця у процесі мовленнєвого спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу залежно від умов спілкування» [1, с. 16]. На думку О. Швейцера, кодове перемикання є «реакцією комунікантів на зміну соціальної ситуації мовленнєвого акту» [9, с. 81]. У деяких визначеннях поняття «умови спілкування» звужено лише до соціальної ролі: «Перехід з певної мови або форми її існування (коду, субкоду) на інший код, обумовлений змінами рольових відношень між мовцями в процесі комунікації» [8, с. 163]. Хоча в цій самій словниковій статті називаються й інші компоненти ситуації спілкування, релевантні для ПК, – адресат, тема повідомлення [8, с. 163].

У соціолінгвістиці існує дві найбільш поширені класифікації ПК. Відповідно до першої, розробленої Дж. Фішманом, Дж. Гамперцом та іншими, прийнято розрізняти: 1) ситуативне ПК, яке передбачає вибір коду/субкоду, зумовлений ситуацією – формальною, неформальною тощо; 2) метафоричне (за Дж. Фішманом), що стосується не цілісної зміни соціальної ситуації, а зміни якогось її компонента (наприклад, теми), а також установки на подолання соціально-комунікативних бар'єрів між учасниками тощо [8, с. 163–164].

Відповідно до теорії ПК, розробленої К. Майерс-Скоттон, найбільш авторитетною сучасною дослідницею в цій галузі, виділяються такі різновиди ПК із урахуванням різних статусів мов, а також соціальної позиції, що обирається мовцем: 1) немарковане ПК, що відбувається тоді, коли мовець дотримується правил мовленнєвої поведінки, які склалися в мовній спільноті, і перемикається відповідно до очікувань слухача; 2) марковане ПК, яке має місце тоді, коли мовець свідомо порушує певні

прийняті в даному мовленнєвому колективі конвенції та свідомо здійснює перемикування таким чином, що це сприймається співбесідником як відхилення (цит. за: [8, с. 299]. Як бачимо, класифікація К. Майерс-Скоттон є дуже близькою до класифікації Дж. Гамперца.

Більшість дослідників розглядає ПК як мотивоване явище. Є. Головко, проаналізувавши міський волоф у Дакарі (Сенегал), французько-німецьке перемикування в районі Ельзас-Лотарингії, а також карельсько-російське, комі-російське, російсько-якутське перемикування в окремих регіонах Росії, пропонує власний підхід до класифікації ПК: 1) мотивоване, що поділяється на немарковане і марковане ПК (у розумінні К. Майерс-Скоттон); 2) немотивоване ПК, коли дві мови використовуються постійно, що виявляється у перманентному ПК, яке стає фактично єдиним внутрішньогруповим способом комунікації у білінгвальній спільноті [5].

Розрізнення суміжних понять.

1. Перемикування кодів – змішування кодів. Здійснення значної кількості польових досліджень, у яких вивчаються процеси мовної взаємодії, зумовило необхідність розмежування процесів перемикування і змішування кодів. Одні дослідники вважають, що змішування кодів (далі – ЗК) – це те, що передує повноцінному лексичному запозиченню, тобто випадки уживання слів, які ще не «прижились», не адаптувались [4, с. 158]. На думку ж інших, ЗК – це немотивований перехід білінгва з однієї мови на іншу в процесі мовленнєвого спілкування, який здебільшого є результатом неповноцінного володіння мовою(ами), формами її існування, стилями [8, с. 164, 196].

Якщо мовець може передбачити і певною мірою спланувати вплив того чи того чинника, то ПК відбувається на природній межі мовленнєвого потоку: у кінці фрази, синтаксичного періоду, а в найбільш спокійних умовах спілкування – після завершення обговорення певної теми [6, с. 377]. ПК такого характеру К. Майерс-Скоттон називає «інтерсентенціональними» [10, с. 152–153].

Але якщо втручання фактора, що зумовив ПК, є неочікуваним для мовця, він може здійснювати ПК посеред фрази, іноді навіть не договоривши слова. При ЗК межа між кодами може проходити навіть усередині тісно зв'язаного словосполучення, коли означення належить одній мові, а означуване – іншій, дієслово (з відповідною морфологією) – одній мові, а залежні від нього слова – іншій і т. п. [1, с. 31–32; 6, с. 378; 8, с. 194, 196]. К. Майерс-Скоттон, яка не розрізняє ПК і ЗК, називає таке ПК «інтрасентенціональними» [10, с. 152–153], а П. Майскен – ЗК (code-mixing), зазначаючи при цьому, що намагається уникати вживання терміна ПК для позначення основного процесу змішування, який, на його думку, підходить тільки для альтернативі як різновиду ЗК [11, с. 4].

2. Перемикування і змішування кодів – запозичення. Дослідження багатьох лінгвістів сконцентровані на тому, щоб розмежувати ПК і запозичення та їх вкраплення в мовлення. Так, аналізуючи російсько-французький білінгвізм початку XIX ст., відображений у романі Л. Толстого «Війна і мир», О. Швейцер зазначає, що при використанні вкраплень соціолінгвістичними змінними є окремі мовні одиниці (лексеми, фразеологізми), які виконують допоміжну роль і не несуть основної інформації, а у випадках ПК змінними виступають коди в цілому, тобто цілі мовні системи / підсистеми. У такому разі соціально значущим стає не вибір певної мовної одиниці / сукупності одиниць, а вибір певної мови (у ситуації білінгвізму) або її різновиду (в умовах диглосії) [9, с. 126].

У процесі ПК в умовах білінгвізму мовець використовує елементи мови-«донора» відповідно до фонетичних, граматичних та інших ознак цих елементів. При

запозиченні слово чи будь-яка інша одиниця повністю / частково підпорядковується фонетиці та граматиці мови-реципієнта. При вкрапленні зберігається «іншомовне обличчя» мовної одиниці, яка вживається в певному «застиглому» вигляді, не змінюючись відповідно до словозмінних чи синтаксичних моделей [1, с. 30]. Таким чином, вчені (Ш. Поплак, К. Пфафф та інші) пропонують враховувати різні ознаки запозичень, серед яких називають фонологічну і морфологічну адаптацію, наявність лексичних лакун в одній з мов тощо.

Розмежовуючи ЗК і запозичення, соціолінгвісти констатують, що відмінність полягає в тому, що перше явище стосується мовлення, а друге – мови. ЗК може перетворитися на запозичення, якщо чуже слово, що було вжито okazіонально, почне регулярно використовуватися значною кількістю носіїв мови. Як бачимо, ПК і запозичення співвідносяться як процес і результат.

Мовознавці вважають, що у ситуації стійкої двомовності часто відбувається ЗК, кількість запозичень з однієї мови в іншу є значною, особливо якщо одна з мов домінує в соціальному відношенні [4, с. 158–159]. Якщо запозичення здебільшого не передбачає володіння кодом, який виступає його «донором», то ЗК, навпаки, потребує певного володіння таким кодом.

На думку К. Майерс-Скоттон, неможливо провести чітку межу між ПК і запозиченням, оскільки немає надійних критеріїв для їх розрізнення, хоч дослідниця й визнає, що ці явища є різними.

Але якщо теоретично розмежувати ПК і ЗК можливо, то при безпосередньому аналізі спонтанного мовлення повсякчас виникають проблеми визначення, яке саме явище представлено в тому чи тому випадку. Так, наприклад, Н. Бікова, вивчаючи типи мовної поведінки й особливості мовлення мешканців с. Старі Трояни в ситуації мультилінгвізму, дотримується наступних критеріїв розрізнення: 1) у спонтанному мовленні запозиченням вважається вживання окремих слів, адаптованих або неадаптованих до граматичних норм мови-реципієнта, з метою заповнення в ній лексичних лакун; 2) ПК у конкретному мовленнєвому акті є мотивованим процесом (як правило, це реакція співрозмовника на зміну ситуації чи теми спілкування), який може відбуватися на межі висловлень і «всередині» висловлення на межі синтагм за умови, коли комуніканти вживає дві або більше структурних одиниць іншої мови, дотримуючись граматичних норм останньої; 3) ЗК (змішана мова в термінології Н. Бікової) являє собою невмотивоване спонтанне використання лексики двох чи трьох мов, «оформленої» за граматичними законами однієї з них, що відбувається під час комунікативного акту для полегшення процесу мовної діяльності [3].

Висновки. Таким чином, ретельне вивчення різноманітних підходів до вивчення ПК дає можливість глибше зрозуміти мовну ситуацію в Україні, осмислити механізми ПК в ситуації українсько-російського білінгвізму, а також відкриває перспективи щодо розуміння сутності українсько-російського суржикю.

Список літератури

1. Беликов В.И. Социолингвистика : [учебник для вузов] / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
2. Белл Р.Т. Социолингвистика : [пер. с англ.] / Р.Т. Белл / [под ред. А.Д. Швейцера]. – М. : Междунар. отношения, 1980. – 320 с.
3. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальному середовищі : авто-

реф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «загальне мовознавство» / Н.М. Бікова. – К., 2006. – 20 с.

4. Вахтин Н.Б. Социоллингвистика и социология языка: [учебное пособие] / Н.Б. Вахтин, Е.В. Головки. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2004. – 336 с.

5. Головки Е.В. Переключение кодов или новый код? / Е.В. Головки // Труды факультета этнологии Европейского университета в Санкт-Петербурге. – Вып. 1. – СПб: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2001. – С. 298 – 316.

6. Крысин Л.П. Кодовые переключения в речевом поведении говорящего / Л.П. Крысин // Современный русский язык : Социальная и функциональная дифференциация / Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 375 – 379.

7. Проценко Е.А. Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике (краткий обзор литературы за последние десятилетия) / Е.А. Проценко // Вестник ВГУ, серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2004. – № 1. – С. 123 – 127.

8. Словарь социоллингвистических терминов / [отв. ред. В.Ю. Михальченко]. – М. : Ин-т языкознания РАН. Научно-исследовательский центр по национально-языковым отношениям, 2006. – 312 с.

9. Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика : Теория, проблемы, методы / А.Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 176 с.

10. Myers-Scotton C. Code-switching / C. Myers-Scotton // The Handbook of Sociolinguistics / Ed. by F. Coulmas. – Oxford : Blackwell, 1998. – P. 149 – 162.

11. Muysken P. Bilingual Speech : A Typology of Code-Mixing / P. Muysken. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 322 p.

Брага І. І. Переключение кодов: основные направления социоллингвистических исследований // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 1. С.238-242.

Статья посвящена анализу важной для современной социоллингвистики проблемы переключения кодов в ситуации билингвизма. Характеризуя основные аспекты изучения переключения кодов, автор концентрирует внимание на выяснении сущности исследуемого феномена, разграничении его от смежных явлений (смешение кодов, заимствование).

Ключевые слова: социоллингвистика, билингвизм, переключение кодов, смешение кодов, заимствование.

Braha I. I. Code-switching: the main aspects of sociolinguistic researches // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 1. – P.238-242.

This article is devoted to the analysis of code-switching in the situation of bilingualism which is important problem for modern sociolinguistics. Characterizing the main aspects of studying of code-switching, the author focuses on clarification of essence of the studied phenomenon, its differentiation from the closely-related phenomena (code-mixing, loan).

Key words: sociolinguistics, bilingualism, code-switching, code-mixing, loan.

Поступила до редакції 22.03.2012 р.